

Genfødte dysser: Frivillig naturpleje og oplevelser på stendysser i Nationalpark Mols Bjerge

Af Jens Reddersen

Udbredelsen af dysser i Danmark er meget ujævn. Store områder har meget få, fx hele Midt- og Vestjylland og Thy samt Midt- og Vestfyn, det meste af Lolland samt Østsjælland. Resten af Jylland, herunder Østjylland, har kun moderate tætheder. Enkelte egne har dog markant høje tætheder, fx Midt- og Vestsjælland, Langeland, Als – og Djursland, hvor især et bælte fra Mols og nordover lyser op (Jensen 2001, s. 365-8). Reelt set er kun en Mols-dysse dog kendt – nemlig Danmarks største runddysse, Poskær Stenhus, ca. 1½ km NØ for Knebel, endda emnet for en bog (Eriksen 1999).

Dysserne er dog også langt fra lige synlige. Nogle er stærkt nedbrudte, nogle er små, andre igen langt fra offentlig vej, men en del er

også stærkt tilgroede. De fleste fortidsminder, dysser og gravhøje, var nok fritlagt i det gamle nøjsomhedslandbrug. Sådant optræder de fx på de gamle guldaldermalerier, og op til 1950'erne, hvor de fleste ukurante småarealer endnu leverede hø eller tøjrgæsning til gårdenes alsidige dyrehold. Senere påtog amterne sig et stort ansvar for både natur og fortidsminder indtil nedlæggelsen ultimo 2006 – også på privat jord. Mange af Mols' dysser fremstod da markant i landskabet. Om pleje af fortidsminder gælder nu om dage (Kulturarvstyrelsen 2009), at det offentlige (stat, kommune og folkekirken) som lodsejer har pligt til at pleje deres fortidsminder (så de ikke lider skade, men ellers ikke i nærmere

Figur 1a-b: Egens Langdysse var ikke plejet siden 2006, da Århus Amt lukkede, og var helt forsvundet (tv.) i hyld, brombær og nælder. Frivilliggruppen ryddede opvækst i marts 2016, hvor den flotte kreds af store randsten og de to "topløse" dyssekamre dukkede op.

fastlagt omfang), mens private lodsejere har ret men ikke pligt til at udføre vegetationspleje på fortidsminderne.

Siden da er plejen på private fortidsminder næsten ophørt, og tilgroning med høje urter, krat og træer accelereret og skadet fortidsminder, flora, synlighed og adgang. Nationalpark Mols Bjerges frivillige dyssegruppe har vendt udviklingen på en perlerække af stendysser på Mols, så de igen kan opleves hver for sig og ikke mindst sammen. Vi udfører den som naturpleje, idet vi registrerer den potentielt særlige flora, der ofte har overlevet på fortidsminder (fx Nielsen et al. 2006) og tager hensyn til den i vegetationsplejen.

Hvorfor lige dysser?

Nationalpark Mols Bjerge rummer mange flere og større gravhøje end dysser. Gravhøjene er ofte i grupper, alle knejsende på højedrag, ofte med synlighed til havet. Ingen er udgravet, men er formentlig alle bronzealderhøje, fx Bavnehøjene Ø for Rønede, Stabelhøje samt Julingshøjene N for Agri, Trehøje NØ for Vistoft og St. Jættehøj SØ for Fuglsø. Vi valgte dog alene at tilbyde naturpleje på stendysser. De er netop langt færre og ofte med mindre og fladere arealer, så her kunne

vi overkomme de fleste i projektområdet. Endelig egner gravhøjenes store og stenfri kuppelflader sig bedre til maskinel rydning, mens dyssernes mange forhindringer (stenene) egner sig perfekt til de frivilliges manuelle arbejde. Det kan fx også betyde, at vi slår uden om særlige planter (Reddersen in prep.) og fjerner afslået hø og grene, for at give lys og fjerne næringsstoffer.

Stendysserne er også fascinerende med deres store, dystre og tavse, lidt mystiske, stenanlæg – de taler til os. De er også ældre, faktisk opført over et forbløffende kort tidsrum på 2-300 år (ca. 3.500-3.200 år f.Kr.) i begyndelsen af Bonde-Stenalder. Dysser og jættestuer (storstens-grave = megalith-grave) opfattes faktisk ofte som Danmarks første matrikelpæle – markeringen af overgangen fra de nomadiske jægerkulturer til de bønder, der nu ryddede skov med stort besvær og derfor blev bofaste og forsvarede deres majsommelig ryddede agerjord – ejendomsretten til jord. Først når man er bofast, giver det mening at opføre store og arbejdskrævende status- og kulturanlæg, og anlæggene har formentlig været med til at markere gruppens historiske ret til området. Da alle bogrupper havde fået deres storstensanlæg, ophørte byg-

geriet lige så pludseligt, som det var begyndt – det sammenlignes med god ret ofte med kirkebyggeriet i tidlig middelalder. Der er altså stor fascinations-, symbol- og fortællekraft i dysserne.

Stendysserne er, især via keramikskår, der ofte kan findes rundt om dem, tidsfæstet snævert til Tragtbæger-kultur, krukker med langhalsede, koniske og ornamenterede kraver.

De seneste årtiers udgravninger og forskning har tilmed lært os, at dysserne nok mere er kultlanlæg end gravpladser (også derfor er sammenligningen til kirkebyggeriet relevant). Begravelserne dér var snarere rituelle sekundær-begravelser af udvalgte knogler fra mange tidligere afdøde, som havde været begravet og afrådnet på primære grav- og kultpladser – de såkaldte Sarup-anlæg (fx Jensen 2001, s. 384-392) – som nu er fundet en del steder i Danmark, også på Norddjursland (v. Kainsbakke).

Dysse navne

Kun 3 af vores 17 Mols-dysser havde noget navn – de to store og kendte Poskær Stenhus og Agri-dyssen og så det mindre kendte men "mystiske" Stenkirken. Mht. Agri-dyssen optræder der jævnligt et alternativt navn, Grovlegårds-dyssen, fra den gård, der ligger tæt på og nord for dyssen. Ejeren, gdr. Christian Dam, fortæller dog, at Agri-dyssen

er det lokale og ældste navn, hvad vi derfor bruger. Navnet Stenkirken er gammelt, måske udsprunget af undren over anlæggets næsten komplette kreds af meget store randsten, totalt uden spor af en dysse i midten. Torup Nord-dyssen er et sted omtalt som Skellerup-dyssen, men vi har valgt at ændre det, da denne dysse ligger langt fra landsbyen Skellerup, men tæt på Torup.

Det er imidlertid uhyre praktisk at kunne omtale dysserne ved navn, hvorfor jeg har navngivet de navnløse dysser, typisk inspireret af lokale landskabsnavne, og ofte i dialog med lodsejer. Navnene skulle også gerne fortælle, hvor den ligger og "ligge godt i munden" – døm selv: Hestehave Langdysse, Hestehave Runddysse, Egens Hundshoveddysse, Egens Langdysse, Forpagtervejens Dysse, Kolådyssen, Borrebjergdysen, Kokkedaldsdyssen, Lyngegårdsdysen, Torup Nord-dyssen og Torup Syddysen?

Oplevelser på dysseruten på Mols

I denne artikel beskrives dysserne kort, en for en, i den rækkefølge som vil give den bedste rute og oplevelse af de 17 dysser. Alle dysserne kan findes i Kulturstyrelsens internetkatalog "Fund og Fortidsminder" og alle ligger i Østjylland, Syddjurs Kommune. Her vil det være let at finde dysse-beskrivelserne

Figur 2a-b: Den ukendte og kendte dysse med 2½ km mellemrum, men bærer hver sin halvdel af en 35 ton sten (hvh. 19 og 16 ton "tvillingesten"), spaltet og anvendt til dæksten for ca. 5.500 år siden – Agri-dyssen (privat) og Poskær Stenhus (offentlig).

via de FN-fredningsnumre, anført ved dyssebeskrivelserne. I oversigten i tabel 1 kan du se GPS-position, navn, adgangsforhold og særlige træk.

For de fleste af dysserne gælder, at de på et tidspunkt, typisk under de nationale vækkelser i 1930-40'erne, er hårdhændet og kreativt restaurerede – af Nationalmuseets konservator Julius S Raklev, ofte sammen med den lokale amatør-arkæolog, købmand Just fra Knebel. Raklev har fået det lidet flatterende eftermæle, at ”dysserne skulle bare se ud af noget” (Eriksen 1999, s. 44 ff). I mange tilfælde ligger der dog fine tegninger oprindeligt udseende fra 1800-tallets berejsninger, fx af Schiødt.

Turen er i forvejen flot, da den går i nationalparkens kuperede og varierede landskaber med skov, marker, naturarealer, mange kig til Kalø Vig og Århus Bugt, vide horisonter og fine kulturmiljøer. Her vil jeg især nævne Kalø Slotruin, Kalø Gods med Karlsladen og Jagtslottet, landsbyerne Agri og Knebelbro og kirkerne i Bregnet, Agri, Vistoft og Egens. På denne rute vil du også møde en del af de flotte gamle granitvejvisersten, som forfatteren m.fl. har fundet, fritlagt og opmalet (jf. Reddersen 2009 & 2011). Man vil også ved Katstrup-stenen befinde sig i den kendte Pastor Begtrup's revir (Vistoft Kirke og Præstegård) (Reddersen 2012). Der er en god beskrivelse af Kalø Slot og Gods i Hansen (2015) og af landsbyerne på Mols i Hansen et al. (1980) og af Mols Bjerges kulturhistorie i Worsøe (1990).

Selve ruten er ca. 40 km lang og går i skov, langs landeveje (de fleste mindre og tyndt befærdede) og kan virkelig anbefales som dags-tur på cykel eller 2-dagstur for vandrere. Der er en del overnatningsmuligheder i området, fra teltpladser, sheltere, bed&breakfast mm.

Adgang

Der er lige nu adgang til dyssen og dyssearealet på 11 af de 17 dysser. Adgangen til 4 er givet, da de ligger på offentlig jord og

yderligere 3, da de ligger helt op til offentlig vej. De sidste fire har fået offentlig adgang gennem lodsejrdialogen i nationalparkens dysseplejeprojekt. Dem uden adgang kan dog opleves fra landevej, gerne støttet af kikkert. Vi opfordrer her til, at besøgende respekterer disse regler og aftaler.

Dyssernes sten

En del af fascinationen ved stendysser er også selve stenene. Dysserne kan være omgivet af en rund eller aflang kreds af sten (*randsten*) og kaldes så hhv. *rund-* eller *langdysse* (evt. blot defineret af form på højen). Mange randsten kan mangle, og mangel på randsten i dag betyder ikke, at dyssen ikke oprindeligt har haft randsten. *Dyssekammeret* bæres af *bæresten* (*sidesten*) med en *dæksten* (*overligger*) på toppen. Hvor dyssen har indgang, kan den være flankeret af *gangsten*.

Langt op i historisk tid var dysserne blot et bekvemt sted at skaffe sig store brugssten til byggeri oma. Ved Poskær Stenhus ligger mellem dyssekammeret og randsten en flækket sten med tydelig halv boregang – til krudtflækning af stenen. Det er et tragikomisk monument over, hvor tæt på denne umådelig store og flotte dysse var på totalt ødelæggelse i 1859, (Eriksen 1999, s. 27 ff). En anden dokumenteret ødelæggelse er Katstrup-stenen. Den blev i 1926 hentet på en stendysse ca. 1,5 km syd for Vistoft Kirke og genbrugt til mindsten for forfatteren Joakim Katstrup i et lille anlæg i et vejkryds, Ø for Vistoft Kirke (Reddersen 2014). Netop for at fortælle denne historie – om hvor sent man stadig ødelagde stendysser – har vi medtaget mindstenen (den tidligere dysse-dæksten) på dysseruten. Rester af moderdyssen findes i et markskel nord for gården Christiansminde i Begtrup.

Nogle af stenene er monumentalt store og tunge. De er således medtaget i den registrering og opmåling af nationalparkens største istransporterede sten, som blev foretaget i

Figur 3a-b: Strands Stenhus' vældige dæksten (tv.) bliver ekstra imponerende via den usædvanligt høje rundhøj, ca 4-5 m. Af type minder den om Forpagtervejs-dyssen, der dog har hældende dæksten og skåltegn – her under rydning for 5-6 m høje træer. Indgang med gangsten hhv mod SØ og S.

2015 (Reddersen 2015). Mest fascinerende er tvillingestenen, dæksten på hhv. Poskær Stenhus og Agri-dyssen - to halvdele på hhv. 16 og 19 tons af en oprindelig 35 ton sten. Flækket for 5.500 år siden, nok nær Agri-dyssen, som ligger højest og har den største sten, hvorefter den "lille" på 16 tons er flyttet 2,5 km – ganske vist ned ad bakke – til dæksten på Poskær Stenhus. Poskær Stenhus' dæksten opgives ofte til 11,5 tons, men ny laseropmåling har angiveligt givet større vægt, som vi benytter her.

Andre særligt store *dæksten* ses på Forpagtervejsdyssen, Kokkedals-dyssen, Strands Stenhus, Torup Nord- og Syddysserne samt Katstrup-stenen. Særligt store *bæresten* ses især på Poskær Stenhus og Torup Syddyssen. Særligt store *randsten* ses især på Poskær Stenhus, Egens Langdysse, Stenkirken, Hestehave Langdysse og Kolå-dyssen. Andre dysser har ingen eller kun tvivlsomme og små randsten, hvor det er vanskeligt at skelne dem fra tidligere tiders hyppige deponering af marksten på dyssearealerne. Ved besøg genfindes sjældent alle registrerede randsten, da små sten let overgroes af græs og mos. Stenene er ofte smukke, men ofte sløret af mos og lav. Ofte skal man derfor kigge på

skyggede undersider eller afrense dem, for at bedømme stentypen. De fleste er granitter, men dækstenen på Egens Hundshoved-dyssen er *Emarp-Porfyr* fra SØ-Sverige (kommet med det Ungbaltiske Isfremstød). Dækstenen på Kokkedalsdyssen er *Larvikit*, en granit fra Larvik (kommet med Norske-Isen).

Naturligvis knytter der sig også mere kulørte folkelige fortællinger til stenene. Ved Poskær Stenhus har en af de sydlige randsten en tydelig 40 cm lang afskalning på inder-siden, der – med god vilje – kan ses som et skoaftryk. Det var angiveligt Fanden selv, der holdt nattesæde med de andre underjordiske på dyssen, men pludselig var solen ved at stå op, og for ikke selv at blive til sten, måtte Fanden springe for livet for at komme under jorden. Han satte da så hårdt af, at han efterlod et aftryk i stenen – Fandens Sten! Den moderne tids arkæologer gjorde dog tidligt kort proces med de charmerende men fantasifulde lokale folkesagn. Ved Strands Stenhus rummer Nationalmuseets besigtigelse 1877 følgende passus "*I en af Dyssens Sten skal der efter Sigende findes en Figur, der ligner et Indtryk af 5 Fingre. Meddelelsen har ikke kunnet opdage nogen Fordybning i Stenene, der har Lighed med 5 Fingre.*"

Høj eller ej?

Der er en glidende overgang mellem de dysser, der ligger på en høj og dem der ikke gør. Strands Stenhus ligger på en usædvanlig stor høj, men også Agri-dyssen, Kolå-dyssen og Egens Hundshoved-dyssen ligger på markante høje. Derimod er Torup Syd-dyssen og Forpagtervejs-dyssen og Hestehave Rund-dyssen stort set helt uden erkendelig høj.

Kun 2 af de 17 dysser fremtræder tydeligt som langdysser, Hestehave og Egens Lang-dyssen. I begge tilfælde hænger den aflange form sammen med forekomsten af to dyssekamre.

Indgang og dens retning

De simpleste dysser havde slet ingen indgangshul, men kun et lukket firkantet kammer. Der, hvor dysseformen kan erkendes, er vores dysser af "polygonal type", dvs mere end 4-kantet og normalt med indgang, kantet af gangsten. Jensen (2001) tolker udviklingen i typer som en udvikling over tid, mens Ebbesen (2007) snarere ser det som regionalt bestemt "arkitektur", og fx netop hævder at den polygonale type med gangsten er helt dominerende på Djursland.

Indgangene til dyssekammeret kan blot være en åbning eller flankeret med et eller flere par gangsten, tydeligst ved Poskær Stenhus, Strands Stenhus og Forpagtervejsdyssen. Indgangene ligger især orienteret i østlige retninger – af 10 erkendelige indgange er de 8 i østlig kvadrant (fra NØ til SØ), de to andre mod hhv. NV og S. SØ-orientering af indgangen er normalt i hele det NV-europæiske megalitområde, og tolkes ofte som en orientering mod solens opgang – ofte endda mod solopgang ved midvinter (fx Eriksen 1999).

Skåltegn

Det er ikke ualmindeligt, at der findes skåltegn (skålgruber) på enkelte af stenene på

danske stendysser – helt overvejende på dækstenene. Det er således registreret og nævnt i de museale dysse-beskrivelser på "Fund og Fortidsminder" – her på fire af dysserne (jf. Tab. 1). Skåltegn er oftest regelmæssige og 4-5 cm i diameter – det gælder også vores. I 2015 afrensede vi alle sikre skåltegn og opmalede dem med hvid murkalk til fotografering og dokumentation. Murkalk ætser ikke og opløses og forsvinder efter kort tid på de lodrette flader.

Skåltegn kendes nok bedst som et almindeligt islæt ved bronzealderens helleristninger, og kunne tages som et tegn på brugen af stendysserne som kultsted igennem mange århundreder, op mod to tusind år. Skåltegn kan dog muligvis være ældre end helleristningerne, fx slutningen af Bonde-Stenalder (arkæolog Esben Kannegaard, pers. medd.). Skåltegn på stendysser synes oftest at forekomme højt og på vandrette flader. Arkæologien opfatter dem som frugtbarheds- og/eller sol-tegn. Men er det ikke oplagt at opfatte dem som indbyggede offerskåle, hvor besøgende ved kultanlægget kunne ofre mad og drikke? Og mon ikke man som regel har kunnet glæde sig over, at ofrene blev modtaget? Væk var de i hvert fald næste dag.

Den store dæksten på Forpagtervejsdyssen ligger sært skævt, som om den er ved at skride ned. Imidlertid kendes en del tilfælde til skråtliggende dæksten (fx Knøsen på Samsø (Eriksen 1999, s. 56)), hvor det må være et oprindeligt træk – måske "moderne" med dækstenen kækt på sned? Ser man nemlig på de skåltegn, vi opdagede her, så ligger de på den vandrette flade af den skråtliggende sten. Her foreslår jeg, at de vandret placerede skåltegn viser, at den skråtliggende dæksten er et oprindeligt træk.

Vi har ikke grundigt eftersøgt stenene for skåltegn, og kan ikke udelukke, at flere dukker op. Bl.a. er mange sten stærkt tilgroede af mos og lav, som i høj grad kan sløre gruberne.

Figur 4a-b: Torup Syd-dyssen har meget ildskørnet flint i marken rundt om. Flinten bliver lys og fuld af krakeleringer (th). Oversiden af dækstenen har to grupper af skåltegn, på hhv. 7 og (her) 8 skåltegn af ret ens størrelse, 4-5 cm diam, her opmalet med murkalk.

De kan ofte være svære at skelne fra almindelige hulheder. Derfor har vi kun opfattet de mest overbevisende gruber som skåltegn, fx anfører Fund & Fortidsminder 15-20 skåltegn på Kokkedalsdyssens dæksten, mens vi kun var sikre på 9.

Ildskørnet flint

Det var almindeligt at dekorere gulvet i dyssekammeret med noget, der kan opfattes som den tids perlegrus, nemlig knust ildskørnet flint. Det er så almindeligt, at det har været brugt til at spore helt fjernede og overpløjede stendysser, via et højt indhold af ildskørnet flint. Flint, der brændes, bliver gråhvid og krakelerer på kryds og tværs og kan herefter let knuses – de kan altså let genkendes som lyse, fint krakelerede småsten i markjorden.

På denne måde har man i visse områder med kun få bevarede stendysser, fundet overpløjede rester af snesevis af andre dysser, så koncentrationen lokalt kunne være meget høj. Ildskørnet flint er meget tydelig i marken rund om Torup Syd-dysse, men er angiveligt også fundet i mængde ved Kokkedalsdyssen i 1877, og ved Stenkirken (Palle Eriksen, pers. meddelelse 2016). Dette fund er med til at afgøre, at Stenkirken er en dysserest.

De enkelte dysser og deres særpræg:

Hestehave Langdysse FN 231626:

Langdysse med to dyssekamre og flotte randsten inde i skov. Min navngivning. Denne smukke langdysse ligger lidt syd for midten af Hestehave Skov – en af de statsejede Kaløskove. Den er angivet på Vandretursfolderen "Kalø" og fra skovvejen tæt forbi er der skiltet en kort sti ind til lysningen, hvor den er.

Langdysse med fredningssten (FM), høj orienteret VNV-ØSØ, højen 16 m lang, 7 m bred, 1,4 m høj. Der er registreret 26 randsten, hvoraf 8 dog er væltede, og i alt 9 randsten er af imponerende størrelse. Flere sten, uden for højen, kan være fjernede randsten og rester af den borttagne dæksten.

Langdyssen har 2 kamre; kun det vestre kammer med bevaret dæksten. Der er registreret skåltegn; vi fandt tre. Begge kamre er af polygonal type (hhv. 5- og 6-kantet) og med indgang flankeret af gangsten og orienteret hhv. SØ og SSØ.

Hestehave Runddysse FN 221678:

Runddysse idyllisk i gammel bøgeskov. Min navngivning. Ikke nogen stor eller velbevaret runddysse, men ligger smukt og let at

finde, tæt ved skovvej lidt vest for østlige skovbryn i Hestehave Skov. Sammen med Hestehave Langdysse er den dog eksempel på fortidsminder, dysser og gravhøje, der er bevaret mod de rydninger, der er foregået på landbrugsjorderne. Omvendt viser de også, sammen med navnet "Hestehave", at skoven har været langt mere åben og delvist opdyrket førhen.

Egens Hundshoved Dysse FN 23161:

Den svenske dysse. Almindelig størrelse men velbevaret dyssekammer, med sjælden dæksten af porfyr (Emarp-Porfyr fra SØ-Sverige, Småland). Ligger flot, helt tæt på (ret trafikeret!) landevej Rønde-Mols (v. Vestre Molsvej 10) og kan ses med Kalø Vig og Slotsruin som baggrund.

Egens Langdysse FN 23162:

Den dobbelt topløse. Var som flere andre på Vest-Mols' fede jord stærkt tilgroede inden rydning – her især med Alm. Hyld. Nyryddet fremstår langdysse flot som aflang kreds af store randsten, mens de to dækstensløse dyssekamre knapt ses, specielt da der ikke er adgang her. Ses bedst fra lille markvej ind til offentlig pumpestation – tæt på Egens Hundshoved-dysse, men østpå mod Egens Kirke.

Thorup Nord-dysse FN 241629:

Særligt stor og høj dæksten – med knop. Flot runddysse uden randsten men med stor og høj dæksten, smukt ud mod Knebel Vig. Min navngivning (efter den nærliggende landsby). Er enkelte steder benævnt Skellerup-dysse, men langt fra Skellerup. Ses bedst fra et stykke op ad bakken øst for Knebel Vig, bag gården Strandhøj, Sdr. Mols Vej 3.

Thorup Syd-dysse FN 24163:

Særligt høje bæresten og dæksten m skåltegn. Flot runddysse uden randsten men med usædvanligt høje bæresten, smukt ud mod

Knebel Vig. Ses bedst fra Tothøjvej, nær Torup. Der er ikke offentlig aftale om adgang, men lodsejer har pt intet imod hensynsfuld færdsel i sprøjtespor frem til dysse. To grupper af skåltegn, men der kan have været flere, da del af dæksten er fjernet. Markjorden rundtom med en del ildskørnet flint – lad det ligge. Min navngivning (efter den nærliggende landsby).

Kattrup-mindestenen FN 241619:

Den genbrugte. Stor dæksten, fjernet 1926 fra dysse og brugt til mindesten. FN-nummeret angiver den stadig eksisterende dysserest i markskel nord for Begtrup-gården Christiansminde, hvorfra stenen er fjernet (jf Reddersen 2014).

Lyngegård-dysse FN 241611:

Dysse, der ligner en gravhøj - næsten. Dysse er – som mange andre mindre dysser – temmelig ødelagt, senest i 1986 af børns gravning til jordhule. Dyssekammeret tvivlsomt lokaliseret. Men med denne lave beliggenhed i landskabet – tæt på Skellerup Ådal, som i Dyssetiden var en lavvandet fjord (hjertermuslinger i nutidens muldskud) – er det en dysse og ikke en gravhøj.

Poskær Stenhus FN 231622:

Danmarks største og flotteste runddysse. Alt her er stort – randsten, bæresten, dæksten og gangsten. Og dog kun reddet med det yderste af neglene i 1859. Find en liggende flækket sten mellem dysse-kammer og randsten mod vest – med halvt borehul – og oplev hvor tæt på det var. Læs dens spændende og velskrevne historie i Eriksen (1999), blandt andet også om de mange spekulationer om internationale konstruktionsforskrifter for dysser fx megalitiske yards og hvor solen står op ved midvinter.

Sognefogedens Dysse FN 231621:

Den ukendte lillebror. Nyryddet ses den med flot stor kreds af mindre randsten. Næsten

ingen aner, at der kun få hundrede meter fra top-seværdigheden Poskær Stenhus ligger endnu en dysse, som først fornylig igen er blevet synlig vha Frivilliggruppens naturpleje. Ses bedst fra Porskærvej, ca. ved Poskær Stenhus.

Kokkedals-dyssen FN 231613:

Fra Norge til Danmark. En flot dysse, der i 2015 blev synlig igen efter fældning af kæmpe stort mirabeltræ og – krat. Nu med adgang fra Porskærvej ad markskel. Dækstenen er stor og en Larvikit og altså kommet til Mols med Norskeisen. Dertil har den skåltegn på toppen. Mit navn, efter inspiration og aftale med lodsejer, da en tilgroet hulvej langs den kaldtes for Kokkedalsvejen.

Borrebjerg-dyssen FN 231624:

Lille stakkel med rig flora. Allerede i 1877 konstaterede berejseren fra Nationalmuseet *“Rester af en lille, næsten fuldstændig ødelagt Jættestue. Den runde Høi, oprindelig omtrent 40' i Tværmaal og 5' høi er næsten ganske sløifet.”* Tja, sådan gik det, og den højt besungne andelstid var – trods Grundtvig og højskolernes betoning af Danmarkshistorien hos bønderne – en aktiv og effektiv tid og der var gang i byggeri på land og by, veje og jernbaner. Men alene alle dysseresterne vidner dog om den store koncentration af dysser på Vest- og Syd-Mols.

I dyssepleje-projektet registrerer vi også floraen på dysserne, og Borrebjerg-dyssen havde til gengæld det højeste artsantal (Reddersen, in prep.). Mit navn, efter bakketoppen Borrebjerg lidt vest for dyssen.

Agri-dyssen FN 231612:

Molsrekorden i halve dæksten (19 ton). Ligger flot, men inde midt i dyrket mark bag *“Grovlegård”* (Ø. Bakkevej 20). Dyssekammeret ligger så dybt, at kun den enorme dæksten ses fra vejen, tvillingsten m. dæksten fra Poskær Stenhus. Relativt få og små randsten. To navne,

Grovlegårds- og Agri-dyssen ses, men lodsejer fortæller, at Agri-dyssen er det korrekte.

Stenkirken FN 23166a:

Den mystiske, med store randsten uden dyssekammer. Runddyssen Stenkirken ses bedst på vej ned ad Ø. Bakkevej ml. Agri og Vrinners, ca. fra Holmgård (Ø. Bakkevej 19). Nyryddet ses den herfra som en flot stenkreds på en lokal bakkekam tæt ved et læhegn. Usædvanligt store og høje og komplet kreds af randsten. Virkelig sært, at alle spor af centralt dyssekammer er væk og var væk allerede 1877, mens randstenene (som en stenhenter møder først) er urørte. Fund af en del ildskørnet flint afslører dog dyssefortid. Navnet er muligvis en fejltolkning af *“Stenkisten”* (Fund & Fortidsminder, 1946).

Kolå-dyssen FN 231640:

Stor randstenskreds i herregårdslandskab. Flot runddysse med pæn høj og mange store randsten og smuk beliggenhed i herregårdslandskab nær Kolå. Min navngivning. Tæt på men uden for Ringelmose Skovs SØ-bryn, tæt ØNØ for Kalø Økologiske Landbrugsskole. Den ligger og er omtalt på den lokale stirute *“Sporet ved Kalø Økologiske Landbrugsskole”* (www.spor.dk). Kræver meget vedligehold, da den ligger på fugtig og frugtbar jord og med gødningspåvirkning fra omgivende landbrugsland.

Ualmindelig smuk og smukt beliggende runddysse med fredningssten, 12 m i diameter, en markant rundhøj ca. 1-1½ m høj, og med en næsten komplet kreds af 16-19 ret store randsten. Kammer af polygonal type, 5-kantet af 4 bæresten og 1 dæksten, m. åbning i NØ.

Forpagtervejs-dyssen FN 221674:

Den skæve dysse. Tæt v Forpagtervejen op til læhegn over for stor svinegård. På lille areal, næsten uden høj, men stor dæksten. Helt

tilgroet før rydning. Skåltegn på vandrette flader på toppen synes at vise, at dækstenens hældning er den originale. En del dysserester findes i Ringelmoose Skov tæt på, men ofte svære at finde.

De valgte dysser i denne præsentation, er dem på privat jord, vi har valgt og aftalt at lave naturpleje på, samt tre på statens jord, vi ikke passer, men passede godt ind i en rute, hvor dysserne har adgang eller i hvert fald kan ses fra offentlig vej. God fornøjelse derude. Hvis nogen bliver inspireret af denne artikel til at opsøge især private stendysser og lave frivilligrupper og aftaler med lodsejere om vegetationspleje, så er formålet med denne artikel nået. Husk dog, at der hvor tilgroning truer arkæologiske værdier, er kommunen pligtig til at gribe ind – også på private fortidsminder. Så involver dit lokale museum.

Tak

Tak til lodsejerne for aftaler, adgang og hjælp til dysser og rydningerne. Tak især til den fantastiske Dyssegruppe i Nationalpark Mols Bjerge (Erik Fyhn Schmidt, Jens Erik Jacobsen, John Jørgensen, Lone Brems, Odd Frederiksen, Signe Nielsen).

Litteratur:

Ebbesen K 2006: Danske dysser – Danish Dolmens. – Forfatterforlaget Attika, 214 s. & 190 plancher.

Eriksen P 1999: Poskær Stenhus – Myter og virkelighed. – Moesgaard Museum.

Hansen L, Bærentsen PE & Meesenburg H 1980: Landskab og mennesker på Mols. – BYGD 11(1): 32 s.

Hansen VF 2013: Kalø. Slottet og godset i 700 år. – Boggalleriet, 299 s.

Jensen J 2001: Danmarks Oldtid. Bd. 1. Stenalder 13.000-2.000 f.Kr. – Gyldendal, 620 s.

Fund & Fortidsminder. Kulturstyrelsens hjemmeside

Kulturarvstyrelsen 2009: Pleje af fredede fortidsminder. – Kulturministeriet, Kulturarvstyrelsen, 35 s.

Nielsen HB & Bruun HH 2006: Gravhøje som øer i agerlandet: Forandringer i floraen 1961 til 2000. – Flora og Fauna 109(3+4): 95-100.

Reddersen J 2009: Vejvisersten – et overset kulturminder. En beretning om et indsamlingsprojekt på Djursland. – *Århus Stifts Årbøger 2009. Årbog fra Århus Stifts Historiske Selskab*: 61-72.

Reddersen J 2011: Præsten, der kunne mere end sit Fadervor – sognepræst Eric Gjørup Begtrup i Vistoft og hans reformivrige skribentvirksomhed 1736-73. – *Århus Stifts Årbøger 94. Årbog fra Århus Stifts Historiske Selskab*: 76-91.

Reddersen J 2012: Vejvisersten i Syddjurs. Historier og mennesker bag Syddjurs' mange vejvisersten. – I: VF Hansen (red.), Folk og liv 2012. Lokal- og kulturhistorie fra Røndeegnen, Mols og Syddjurs. Boggalleriet, Rønde, pp. 88-99.

Reddersen J 2014: Genbrug af historien. Hvordan palisader og andet tømmer fra Ryes Skanser 1849 blev genbrugt i bygninger på Mols-Helgenæs. – *Historisk Årbog fra Randers Amt CVIII 2014*: 107-116.

Reddersen J 2015: De kæmpestore kampesten og deres rejse. Rapport over kampagnen: Kortlægning og formidling af Nationalpark Mols Bjerges største istransporterede sten. – Naturrapporter fra Nationalpark Mols Bjerge nr. 10, 27 s.

Worsøe E 1990: Mols Bjerge. Et kulturlandskabs historie fra oldtid til nutid. – Skippershoved, 82 s.

Table 1: Oversigt over dysserne på Nationalpark Mols Bjerges dysserute, hvor Frivilliggruppen

Navn	Dyssekammertype oa. særpræg	Skåltegn
Hestehave Langdysse (NP-Off)	Hhv. 5- og 6-kantet To dyssekamre, kun 1 m dæksten	
Hestehave Runddysse (NP-Off)	?-kantet Alm. dysse	
Egens Hundshoved (NP)	5-kantet Dæksten 3t, Emarp-porfyr	
Egens Langdysse	Dobbeltdysse u. dæksten	-
Torup Nord-dysse	5-kantet Stor dæksten, flot kammer	
Torup Syd-dysse	Høje store bæresten	15
Strands Stenhus	5-kantet kammer Flot!! Dæksten ca. 6 t	
Kattrup-stenen fra Begtrupdyssen (Off)	Stor dæksten fjernet til mindesten	
Lyngegård-dyssen (NP)	Næsten væk	-
Poskær Stenhus (NP-Off)	Stor og flot! 16 t dæksten	
Sognefogedens Dysse	?-kantet Dæksten flækket og nede	
Kokkedals-dyssen (NP)	6-7-kantet Dæksten, larvikit (N)	9 (15-20?)
Borrebjerg Dysse (NP)	>4-kantet Kun 2-3 bæresten tilbage	-
Agri-dyssen (NP)	5-6-kantet Dybtligg. kammer, 19 t dæksten	
Stenkirken	0 dyssekammer, men m brændt flint	-
Kolå-dyssen (NP)	5-kantet Lille dyssekammer	
Forpagtervejens dysse (NP)	?-kantet Dæksten 8,6 t	7

udfører naturpleje (på nær de tre offentlige (Off.). NP angiver beliggenhed i nationalparken.

Randsten	Adgang	+/- indgang kompasretning	Position
Min. 26; 9 meget store	Ja. Kort & skiltning	Hhv. 1 og 2 gangsten Hhv. SØ og SSØ	56.284634° N 10.464323° E
11 små	Ja	Nej	56.285249° N 10.471156° E
0?	Ja, v. vej	+ SØ	56.270093° N 10.504676° E
26, mange store	Nej	??	56.270711° N 10.509459° E
0	Nej	+; 0 gangsten Ø	56.198294° N 10.470368° E
0	Ja, ad sprøjtespor		56.195045° N 10.463346° E
17-18 små?	Ja, infotavle	+; 2 par gangsten Ø	56.189243° N 10.482830° E
-	Ja	-	56.191955° N 10.512103° E
1-3	Ja, v. vej	??	56.206501° N 10.503292° E
23 meget store	Ja & faciliteter	+ (2 par gangsten) ØSØ	56.218460° N 10.502005° E
30-32 (1946)	Nej		56.219415° N 10.497370° E
6 (?) mindre	Ja - ny	+; 1 gangsten NV	56.225905° N 10.515141° E
1-3?	Ja, v. vej	??	56.226651° N 10.518733° E
15-16 delvis væltede	Nej	+; 1 par gangsten SØ	56.233688° N 10.515329° E
16 meget store	Nej	??	56.239800° N 10.508839° E
19 store; 5 væltede	(Ja?) Spor.dk tæt forbi	+ ; 0 gangsten NØ	56.278825° N 10.506502° E
0	Ja - ny	+ (1-2 gangsten) S	56.289475° N 10.508358° E